

[itobiad], 2020, 9 (3): 2662/2691

**Sultan I. Abdülhamid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Amelî
Hikmet Risâlesi**

A Treatise on Morality and Governance Submitted to Sultan
Abdulhamid I by an Anonymous Author

Selim ARGUN

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı
Dr., Presidency of Religious Affairs

selimargun@hotmail.com

Orcid ID: 0000-0002-1015-0817

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 27.08.2020
Kabul Tarihi / Accepted	: 23.09.2020
Yayın Tarihi / Published	: 30.09.2020
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August September

Atıf/Cite as: Argun, S. (2020). Sultan I. Abdülhamid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Amelî Hikmet Risâlesi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 9 (3) , 2662-2691 . Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/56503/786745>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 – Istanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

Sultan I. Abdülhamid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Amelî Hikmet Risâlesi

Öz

Düşünülen şeylerin yazılı hale getirildiği metinler olarak tarif edilen lâyhalar, yazıldıkları döneme ait, siyasi, askeri ve ekonomik problemlere dair tespitler ve çözüme yönelik teklifler içermesi sebebiyle tarih yazıcılığı açısından önemli kaynaklar arasında kabul edilmiştir. Küçük Kaynarca gibi devlete büyük külfetler getiren bir antlaşmanın imza edildiği yılda tahta geçen yirmi yedinci Osmanlı padişahı Sultan I. Abdülhamid, on beş yıllık saltanatı boyunca kaybedilen savaşlar sebebiyle ödenen ağır savaş tazminatları ve büyük ölçüde bunlara bağlı olarak imparatorluğun farklı bölgelerinde ortaya çıkan sosyal problemlerle mücadele etmiş bir padişaktır. Gerek bu dönemde gerekse kendisinden sonra tahta geçen padişahlar döneminde devletin hal ve gidişatına dair birçok lâyiha yazılmıştır. İncelememize konu olan ve müellifi bilinmeyen bu Osmanlıca yazma eser, ortaya koymuş olduğu sistematik çözüm önerileri, sultana yönelik ikazları ve ihtiva ettiği diğer ilginç unsurlar yanında, Tanzimat'a doğru giden yoldaki bu buhran döneminin tasavvur dünyasını yansıtmaları açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Eserdeki kayıttan Sultan I. Abdülhamid'e arz edilmek üzere kaleme alındığı anlaşılan bu risâlede müellif, devlet yönetiminde adaletin nasıl tesis edilebileceği, toplumsal çöküşün sebepleri, halkı yönetmeye talip bir insanda bulunması gereken vasıflar, karakter yapılarına göre insan grupları, savaşta ve barışta askerî istihbaratın önemi gibi birçok önemli konuyu farklı yönleriyle ele almakta, siyaset ve ahlak felsefesi bağlamında dikkat çekici tespit ve önerilerde bulunmaktadır. Devletin bekasını ilgilendiren önemli meydan okumalarla karşı karşıya kalındığı böylesine kritik bir dönemde telif edilen bu risâlenin, İslam ahlak ve siyaset düşüncesi kapsamında değerlendirilebilecek benzer türde eserler üzerine geniş kapsamlı çalışmaların henüz yapılmamış olduğu göz önünde bulundurulduğunda, mevcut literatüre mütevazı bir katkı yapması çalışmanın beklenen hedefleri arasındadır.

Anahtar Kelimeler: I. Abdülhamid, Lâyiha, Tecdit, Reform, Küçük Kaynarca.

A Treatise on Morality and Governance Submitted to Sultan Abdulhamid I by an Anonymous Author

Abstract

From the point of historiography and historical sociology, memoranda (*Lāyihās*) are generally considered as significant source-materials for researchers and historians, as they contain observations and solutions to political, economic and military issues of the era in which they were written. Sultan Abdulhamid I, who came to the throne at the time of the devastating treaty of Kuchuk Kaynardja, had to grapple, during his fifteen-year-reign, with a whole array of problems, such as heavy war indemnities, social unrests and insurgencies, as well as tremendous economic challenges. Not only in his time but also during the reigns of the succeeding Sultans many memoranda depicting the conditions of the Empire were composed. The present manuscript penned by an unknown author can be viewed as an important text contributing to the field of Islamic ethico-political thought. With its numerous systematic propositions about the state of affairs and insightful advices for the Sultan, along with many other interesting aspects, it affords substantial information that reflects the prevailing mind-set of the era when the Empire was swiftly moving towards implementing structural reforms through its Tanzimat reorganization. As understood from its content, the treatise, which was composed by its author with the intention of submitting it to Sultan Abdulhamid I, provides invaluable ideas and suggestions concerning the establishment of an effective justice system in the state governance, possible causes of the social decline, desirable human qualities of an excellent ruler, classifications of human beings according to their characters, the significance of military intelligence at both war and peace, etc. Given the critical time it was written, especially when the State was face-to-face with the challenges threatening its very survival, and also considering the scarcity or even the unavailability of these kinds of comprehensive studies as yet, this treatise will hopefully make a modest contribution to the existing literature in the field of Islamic ethical and political thought.

Keywords: Abdulhamid I, Memorandum (*Lāyihā*), Renewal (*tajdīd*), Reform, Kuchuk Kaynardja.

Giriş

İslam Medeniyetinde tarih boyunca dönem dönem siyasi iktidarı ellerinde bulunanlara arz edilmek üzere erbabınca kaleme alınmış ahlak ve siyaset risaleleri, nasihatnameler ve lâyhalar önemli bir yer tutar. Bunların bir kısmı nazari eserler olup, İslam siyaset düşüncesi ve ahlak felsefesi gibi kavramsal düzeyde yazılmış eserlerden oluştuğu gibi, spesifik bir dönemin askeri, ekonomik vb. sorunlarını çözmeye matuf olarak yazılan ve pratik çözüm önerileri ihtiva eden raporlar olarak da karşımıza çıkar. Siyasetname geleneğinde birçok farklı örneğine rastlanılan bu eserler daha önce devlet idaresinde görev alan kişiler tarafından kaleme alınabildiği gibi, zaman zaman ulema da devletin gidişatında gördükleri sorunları ve çözüm yollarını idarecilere arz edilmek üzere yazdıkları eserlerde ayet-i kerimeler, hadis-i şerifler ve yaşanmış örneklerle dile getirmişlerdir.

Düşünülen şeylerin yazılı hale getirildiği metinler olarak tarif edilen lâyhalar (Kütükoğlu, 2003, 27: s. 116), devletin içinde bulunduğu dâhilî ve hariçî sorunların çözümüne yönelik tespit ve teklifleri mündemiç olması hasebiyle tarih yazıcılığı açısından her zaman önemli kaynaklar arasında kabul edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında ıslahat lâyhaları yazıldığı yılların sıkıntı ve sorunlarına olduğu gibi, iyilik ve güzelliklerine de ışık tutmaları açısından sosyal tarihçilik adına araştırmacılara bulunmaz fırsatlar sunmaktadır.¹

Tanzimat öncesi Osmanlı Devleti'nde yeni düzen arayışlarının en yüksek seviyede dillendirildiği elli yıllık dönem olan III. Selim ve II. Mahmut gibi padişahların hemen öncesine tekabül eden Sultan I. Abdülhamid devri, sonraki uygulamalara nüve teşkil edecek birçok ıslah ve tecdit fikrinin filizlenmeye başladığı bir dönem olarak yenileşme tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Gerek döneme ait problemlerin tespiti gerekse de teklif edilen çözüm önerilerinin ne ölçüde sonraki dönemlerde yazılan lâyhalarla benzeştiğini ya da farklılık arz ettiğini anlamak açısından elimizdeki bu risâle önem arz etmektedir. Çünkü Sultan I. Abdülhamid'in tahta oturduğu ve Küçük Kaynarca Antlaşmasının imzalandığı 1774 yılı birçok Osmanlı tarihçisi tarafından yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilir (Aksan, 1997, s. 1; Şakul, 2009, s. 318). Bu açıdan bakıldığında, devletin içinde bulunduğu duruma dair olarak dönemin padişahına arz edilmek üzere bu

¹ Islahat layihaları ve ıslâhatnâmelere dair şu eserlere müracaat edilebilir: Coşkun Yılmaz. (2003). "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 1(2), s. 299-338; Mehmet Öz. (2005). Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları. İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 57-124; Özgür Kavak. (2012), "Bir Osmanlı Kadısının Gözüyle Siyaset: Letâifü'l-Efkâr ve Kâşifü'l-Esrâr Yahut Osmanlı Saltanatını Fıkıh Diliyle Temellendirmek", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 42, 95-120. Ali b. Muhammed el-Gazzâlî. (2016). İslam Hükümdarları İçin Siyaset Rehberi Tahrîrü's-Sülûk fî Tedbîri'l-Mülûk, neşr. Özgür Kavak. İstanbul: Klasik Yayınları, s. 11-101).

kritik dönemde kaleme alınan risâlede birçok soruya ışık tutacak ipuçlarına ulaşmak mümkün olabilecektir.

Şüphesiz bu tür lâyhaların yazılmasındaki tek amaç kötü gidişata dur demek değildir. Eserleri kaleme alan müelliflerin sultanın gözünde yer edinmek, ondan atâ ve ihsan almak gibi gayeleri de gütmüş olabileceği gerçeğini hatırdan çıkartmamak gerektir. Eserdeki kayıttan anlaşıldığı üzere Sultan I. Abdülhamid'e arz edilmek üzere XVIII. yüzyılda kaleme alınan bu risâle, şekil, üslup ve muhtevası itibariyle Osmanlı siyaset düşüncesi alanına ait eserler çerçevesinde değerlendirilebilecek bir metindir.

Yirmi yedinci Osmanlı padişahı olan Sultan I. Abdülhamid devri (1774-1789), esasen Tanzimat'a giden yolda bir geçiş dönemidir ve Devlet-i Aliyye'nin askeri, siyasi ve ekonomik anlamda dönüşümlerin meydana geldiği sıkıntılı bir zaman dilimidir. Eser, Osmanlı Devleti'nde kaybedilen savaflara bağlı olarak büyük ölçekli toprak kayıplarının yaşandığı, buna bağlı olarak da gizli-alenî kamuoyunda birtakım sorgulamaların başladığı bir dönemde kaleme alınmıştır ve bu açıdan bakıldığında bu buhranlı döneminin zihin dünyasını yansıtan önemli veriler içermektedir.

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde risâlenin en çarpıcı özelliği, yazarının sistematik bir düşünce tarzına sahip bir âlim olarak ele aldığı konuları kendi içinde kategorilere ayırması ve meseleleri şematik bir anlatım tarzı ile okuyucusuna en kolay ve anlaşılır bir şekilde izah etme çabasıdır. Metin boyunca hemen her bölümde ortaya konan şablon ve zihni diyagramlar dikkat çekicidir.

Osmanlı tarihi araştırmaları açısından mukayese edildiğinde, XIX. yüzyıla göre daha az çalışılan bir döneme ait bir risale olması ve siyasetname türü eserler üzerine geniş kapsamlı çalışmaların henüz yapılmamış olduğu (Yılmaz, 2009, 37: s. 306) gibi hususlar göz önünde bulundurulduğunda, elimizdeki çalışmanın mevcut literatüre mütevazı bir katkı sağlayacağı umulmaktadır.

1. Abdülhamid (1774-1789) Devrinin Genel Bir Değerlendirmesi

Sultan I. Abdülhamid (1725-1789) devri dış ve iç sorunların iç içe geçtiği ve devletin bekasını ilgilendiren önemli meydan okumalarla karşı karşıya kaldığı bir dönemdir. Vergi biriminin tahrip edilmesi de demek olan geniş toprak kayıpları, uzun zamana yayılan maliyetli savaflar, galip devletlere ödenen yüklü savaş tazminatları, askeri reformlar için yapılan olağan dışı harcamalar ve rutin inşa ve imar giderleri ile birlikte devletin maliyesi bu dönemde ciddi bir kriz içerisine girmiştir. Savafların finansmanı için konulan yeni vergiler (Mcgowan, 2004, 2: s. 716) ve yapılan sikke taşışları de hazineyi çıkması gereken düzlüğe çıkaramamış, buna bağlı olarak Anadolu'da, Balkanlarda ve Hicaz bölgesinde devlet otoritesini sarsan karışıklıklar ve isyanlar baş göstermiştir.

1.1. Dönemin Dış Meseleleri

I. Abdülhamid devri uluslararası ilişkiler açısından oldukça hareketli bir dönemdir. Bu dönemde Rus devletinin Fransa ile yakınlaşmasına karşılık İngiltere ve Prusya ile yakınlaşmalar söz konusu olmuştur. Avrupa'da dengeli bir siyasi ittifak oluşturabilme adına gerçekleştirilen görüşmelerden ilki İspanya devleti ile başlatılmış ve beş maddelik tarafsızlık ve ticaret antlaşması imzalanmıştır (Sarıcaoğlu, 2001, s. 229). Bir diğer ittifak görüşmesi İsveç ile başlatılmış, İsveç'in direttiği maddi yardım üzerindeki mutabakatlar uzadığı için ancak III. Selim zamanında imzalanabilmiştir (Beydilli, 2001, 23: s. 412). Sultan Abdülhamid bu dönemde, halifelik unvanını kullanarak Müslüman devletler ile temasa geçip Kırım konusunda destek aramayı da ihmal etmemiştir (İnalçık, 2007, 34: s. 142). Bahsi geçen desteğin alınması hususunda Fas ile görüşmelerde bulunulmuştur (Yeşilmen, 2017, s. 6). Öte yandan İngiliz baskısını hisseden Hindistan'ın Osmanlı Devleti'nden yardım istemesine karşın devam eden Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle arzu edilen yardım İstanbul'dan gönderilememiştir (Bayur, 1948, s. 617-18).

İmparatorluk tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen ve Karlofça'dan daha ağır şartlar taşıyan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) (Finkel, 2006. s. 377) ve Aynalıkavak Tenkihnâmesi (1779) Sultan I. Abdülhamid devrinde imzalanmıştır (Sakaoğlu, 1999, s. 422). Esas olarak 1768'de başlayan ve 6 yıl sürecek olan Rus savaşı hem ordunun donatılması hem de savaş sonrasında ödenecek olan savaş tazminatı nedeniyle hazine için oldukça külfetli olmuştur. Öyle ki Osmanlı devleti savaş tazminatı olarak 15.000 kese yani 7,5 milyon kuruşu üç taksit halinde ödeyecekti. Bu durum Osmanlı hazinesinin gelir kaleminin 1785'te 14,7 milyon kuruş olduğu göz önüne alındığında oldukça yüksek bir meblağ olduğu kolayca anlaşılacaktır. Binaenaleyh bu miktar Rus çaricesi II. Katerina için bile beklediklerinden fazla olduğundan memnuniyetle karşılanmıştır (Beydilli, 2002, 26: s. 525) Küçük Kaynarca ile ayrıca ülkedeki Ortodoks Hristiyanların hamiliğini üstlenme görevi Rusya'ya bırakılmış, devletin mali ve siyasi özgürlüğüne zarar verecek olan Fransa ve İngiltere'ye verilmiş olan ticari imtiyazların Rusya için de verilmesi kararlaştırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar başını ağrıtabilecek olan Kırım meselesi 9 Ocak 1784'te imzalanan Kırım Senedi ile Rus idaresine bırakılmıştır (Sarıcaoğlu, 2001, s. 207).

Sultan I. Abdülhamid'in dış politikada başka bir adımı Ruslarla mücadele halinde bulunan Çerkez grupları ile ilgilenilmesi meselesidir. Bu gruplar hem İslam'a davet edilmiş hem de Ferah Ali Paşa'nın gayretleri çerçevesinde girişilen imar faaliyetleri ile desteklenmiş ve İstanbul'da ağırlandı (Temizkan, 2013, s. 6). Çerkez lider İmam Mansur'un Ruslar karşısında kazandığı zaferler Sultan Abdülhamid'i ziyadesiyle memnun etmiş, Rusya ile sağlanan barışın korunması gözetilmeksizin Çerkezler desteklenmiştir. Diğer taraftan kıymetli hediyeler, asker ve mühimmat göndererek Avusturya'nın Rusya'nın yanında savaşa girmemesi sağlanmaya çalışılmıştır. Hicaz bölgesi ile alakalı olarak 1781 yılında Medine'yi itaat

altına almaya çalışan Emir Surûr daima Sultan Abdülhamid ile iyi ilişkiler içinde olmuş, vefatı padişahu üzüntüye sevk etmiştir (Sarıcaoğlu, 2001, s. 220). Saltanatı boyunca birçok dış mesele ile uğraşan ama özellikle de Ruslara karşı çetin mücadeleler vermiş olan Sultan Abdülhamid'in vefatı da yine Rus cephesinden gelen bir haber üzerine gerçekleşmiştir. Rusların Özü (Özi) kalesini işgal etmesine karşılık kalenin geri alınması için gayret sarf edilmiş ancak başarılı olunamamıştır. Durumun vahim bir hal alması hâlihazırda sağlığı iyi olmayan padişahın takatini aşmış ve Rusların Özü Kalesi sakinlerini kılıçtan geçirdiğini bildiren sadrazam kaimesini okurken, aniden gelen bir felç sonucu (7 Nisan 1789) tarihinde vefat etmiştir (Aktepe, 1988, 1: s. 216). Risalede ön plana çıkan savaş kazanma yöntemleri, istihbaratın önemi ve sultanın ordu mensuplarıyla ilişkileri üzerine detaylıca işlenen hususlar, döneme damgasını vuran ve yıllar süren savaşlar sebebiyle olmalıdır.

1.2. Dönemin İç Meseleleri

18. yüzyılın başından beri ardı ardına gelen savaşlarla beraber artan huzursuzluk bu döneme kadar devam etmiş, seferler dolayısıyla mâli anlamda zayıflayan ekonomi de bunun müsebbiplerinden biri olmuştur. Bunun bir neticesi olarak eyaletlerde isyan hareketleri baş göstermiş halk arasında giderek yayılma eğilimi göstermiştir. Bunlardan en dikkat çekenleri Filistin bölgesinde hüküm süren aşiret reisi Zahir el-Ömer (Emecen, 2013, 44: 90-91) ve İskenderiyeli Kara Mahmud isyanlarıdır (Sarıcaoğlu, 2001, s. 185). Risalenin muhtelif yerlerinde adalet duygusuna yapılan bu denli güçlü vurgunun toplumsal huzursuzluklardan ve çıkan isyanlardan bağımsız olmadığı aşikârdır.

Devlet mekanizmasının taşrada işlemez hale geldiğinin bir göstergesi olan ve devletin iktidarını doğrudan tehdit eden âyanların kontrol edilemez hale gelmeleri I. Abdülhamid döneminin sorunlarından birini teşkil etmiştir (Aksan, 1997, s. 1). Bu dönemde özellikle ehliyet ve liyakat ile görev tahsisi anlamında usulsüz işlerin yürütülmesi kadı ve naip atamalarının gecikmesi üstüne ehl-i örfün gelirlerinin orantısız artışı huzursuzluk oluşturan meselelerdendir (Mert, 1991, 4: 195-198).

Hazinenin durumuyla ilgili olarak altı çizilmesi gereken husus ise devletin giderlerinin seneden seneye artmasına karşın gelirlerindeki minimal artıştır. Bu durum 1762'de 14,4 milyon kuruş olan gelirlerin 1785'te sadece 14,7 milyon civarına yükselmesi ile izah edilebilir. Ancak bu artış aynı yıl gider kaleminin yükselmesi ile 2,5 milyon açık verilmesine neden olmuş hazineyi dar bir durumda bırakmıştır (Sarıcaoğlu, 2001, s. 164). Diğer bir açıdan bakıldığında, Küçük Kaynarca Antlaşması gerçek bir barış havası getirememiş, aksine soğuk savaş dönemini başlatmış ve Osmanlı Devleti açısından yeni bir savaşın hazırlıklarını zorunlu kıldığı için askeri giderlerdeki artış devam etmiştir (Cezar, 1986, s. 77). Hazinenin bu durumdan kurtarılması için bazı çözümler aranmış bunun tezahürü olarak

esham sistemi uygulamaya konulmuştur (Akyıldız, 2003, s. 36). Esas olarak ilerleyen 15 yıl içinde *mâlikâne* sistemine kıyasla ciddi gelir elde edilmiş olsa da giderlerin artış göstermesi ile hazinenin ihtiyacına cevap verilememiştir. *Esham* uygulamasının yanında devletin sıkça başvurduğu bir diğer yöntem olan *tağşiş* bu dönemde de uygulanmış savaşın başladığı yıllardan 1808 yılına gelindiğinde kuruşta %50'lik bir değer kaybı yaşanmıştır. Bu değer kaybı hazinenin ihtiyacı olan miktara ulaşmasını sağlayamadığı gibi piyasalarda güven kaybına yol açmış halk arasında huzursuzluğa sebep olmuştur. Ekonomik anlamda alınan tedbirlerden biri de Rus savaşının yaralarını sarmak için 1789'da mağşuş sikkelerin %20 değerine sahip olan *ikilik* adı verilen yeni sikkeler bastırılmıştır (Akyıldız, 2007, 34: s. 164). Bu sikkeler sayesinde kısa vadede hazineye para akışı sağlanmışsa da uzun vadede olumsuz etki bırakmıştır. Para üzerinde yapılan uygulamaların yetersiz olması devletin tarihinde dış borç almaya kadar sürüklenmiş ilk defa bu dönemde düşünülmüş olmasına rağmen şartların oluşmaması sebebiyle vazgeçilmiştir (Arslanoğlu, 1983, s. 109). İlave olarak savaşın ekonomi üzerinde bıraktığı etkinin azaltılabilmesi için *imdad-ı seferiyye* vergisi alınması düşünülmüştür (Sarıcaoğlu, 2001, s. 170). Bu sıkıntılı dönemlerde gelir getirici bir yöntem olarak zaman zaman *müsâdere* yöntemine başvurulmuştur. Sözgelimi, "1768-1774 Osmanlı-Rus savaşları sırasında küçük çapta imalât yapan sanayicilerden ölenlerin terekelerine el konulup vârislerinden terekenin %60'ını hazineye hibe ettiklerine dair birer senet alınmıştır." (Öğün, 2006, 32: s. 67).

1.3. Yangınlar ve Kıtılık

Tarihçiler I. Abdülhamid döneminde çıkan yangınların başlıca sebebinin padişaha ya da üst yönetime olan hoşnutsuzluk sebebiyle yapılan kundaklama olayları olduğu görüşündedir (Afyoncu, 2010, s. 229). I. Abdülhamid'in saltanatı boyunca elli beş kadar yangın çıkmıştır. Bir deprem şehri olan İstanbul'un mimarisinin zorunlu olarak kâgir yapılardan ahşap yapılara dönmesi neticesinde çıkan yangınlar kısa sürede etrafa sıçırıyor ve bir felakete dönüşüyordu (Başar, 2009, s. 95). Mustafa Cezar, "*Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*" adlı eserinde, yangınlara karşı halkın müteyakkız olmasını sağlama adına 1540 yılında 'Her Kimin Evi Yanarsa Asıla' şeklinde bir fermanın olduğunu ve evi ya da dükkanında yangın çıkan kimsenin asılarak idam edildiğinden bahsetmektedir (Cezar, 1963, s. 7). Ayrıca görevleri arasında yangın söndürme işi de bulunan yeniçerilerin yangın söndürme bahanesiyle soymak istedikleri evleri kundakladıkları vakanüvis kayıtlarında geçmektedir (Ürekli, 2010, s. 112). Zaman zaman şehrin güvenliğinden sorumlu devlet görevlisini azlettirmek için şehrin farklı noktalarında aynı günde yangınlar çıkartıldığı vaki olmuştur. Bu gibi durumlarda eğer sabotaj bir isyanın neticesi olarak yapılmışsa devlet erkânında görevden aziller yapıldığı görülmektedir. Saltanatı döneminde büyüklüğü bakımından en dikkat çeken yangın 22 Ağustos 1782'de Suriçi'nde çıkmış olandır. 60 ila 65 saat gibi bir sürede söndürülebilen bu yangın neticesinde şehir adeta küle dönmüş, 20 bin hane kullanılamaz hale gelmiştir (Derviş Mustafa Efendi,

1994, s. 61-62). Bir yabancı gözlemciye göre sur için nüfusu 800.000'den 600.000'e düşmüştür. Nitekim Sadrazam İzzet Mehmed Paşa, kundakların önüne geçemeyince bu büyük felâkette 'rehaveti' olduğu gerekçesiyle 1782'de görevinden azledilmiştir (Sarıcaoğlu, 2001, 23: s. 558). Bu yangın sebebi ile imalathanelerin kullanılamaz hale gelmesinden ötürü kıtlık yaşanmış, bu sıralarda yardım için dağıtılan ekmekler izdihama yol açmıştır (Sarıcaoğlu, 2001, s. 243).

Padişahın yangınlara karşı özel bir alakası olduğu yangının bulunduğu yere gidip söndürme faaliyetlerini denetlediği hatta yangının sıçrama ihtimalinin bulunduğu yerde durumu tetkik ettiği bilinmektedir. Yangın aynı gün sönmemiş ise ertesi gün tekrar gelir, söndükten sonra bahşişler dağıtırdı (Sarıcaoğlu, 2001, s. 235).

Bu kadar iç ve dış sorunla mücadele eden padişah I. Abdülhamit, bir taraftan da devletin bozulan nizamını yeniden tesis edebilmek için ıslahat çalışmalarına da büyük önem vermiştir.

2. Sultan I. Abdülhamid Dönemi Islahat Çalışmaları ve Yazılan Lâyhalar

Saltanatının ilk günlerinden itibaren ıslah çalışmalarına başlayan I. Abdülhamid, tebdil-i kıyafet ile esnaf denetlemelerine çıkmış, devletin iaşesinin temini konusunda adımlar atmıştır. Ancak Rus cephesindeki savaş Karadeniz'in gemi trafiğinin aksamasına neden olmuş bu da ülkenin ihtiyacı olan zahirenin gelmesini güçleştirmiş ve ürün fiyatlarında artışa neden olmuştur (Sarıcaoğlu, 2001, s. 243.).

İncelememize konu olan bu risalede olduğu gibi, Sultan I. Abdülhamid döneminde yazılan bazı lâyhalarındaki ortak temanın ordu ve bürokrasinin ıslahı olduğu görülmektedir. Devletin içinden geçtiği zorlu süreçler, üst üste gelen mağlubiyetler ve toprak kayıpları göz önünde bulundurulduğunda bu durumun normal karşılanacağı açıktır.

Söz gelimi, Canikli Hacı Ali Paşa'nın 1191/1776 yılında kaleme aldığı *Tedâbirü'l-gazevât* başlıklı layihası devlet mekanizmasında tespit edilen askeri, siyasi, ekonomik vb. hususlar ve bunların nasıl düzeltilebileceği konusunda öneriler içermektedir. Paşa, risalesinde kısaca arazi sistemiyle askerlik düzeninin ıslahını savunur (Mert, 1993, 7: s. 153). Bunun dışında Sultan Abdülhamid'in oldukça beğendiği ve takdir ettiği Seyyid Karavezir Mehmed Paşa bu dönemde giriştiği ıslah çalışmaları ile dikkat çekmiş, Sâdâbâd'da bazı tatbikatlar yaptırmış ve Osmanlı bürokrasisinde bazı değişiklikler yapılmasına vesile olmuştur (Abanoz, 2013, s. 52-55). Dönemin reformist devlet adamlarından biri de Ispartalı Halil Hamid Paşadır. Devletin içine düştüğü durumu çok iyi analiz eden Hamid Paşa öncelikli olarak askeri alanda bilhassa artık çürümeye yüz tutmuş olan Yeniçeri ocağının ıslah edilmesi noktasında titizlikle durmuştur (Uzunçarşılı, 1947, s. 2164). Bunun dışında sürat topçularının ilhakından Mühendishanenin

ihyasına kadar birçok alanda ıslah ve reform hareketlerine girmiştir. Geniş bir menfaat çevresinin muhalefet ve düşmanlığını üzerine çekecek reformlar gerçekleştiren Paşa, iki yıl süren sadrazamlığı sonunda hakkında çıkan bazı dedikodular sebebiyle önce sürgüne gönderilmiş daha sonra da idam edilmiştir (Beydilli, 1997, 15: s. 318). İlave olarak uzun yıllar kaptan-ı deryalık görevini üstlenen, yeni tersaneler kurarak donanmayı ihya eden ve Mühendishane-i Bahr-i Hümayun'un kurulmasındaki etkin rolü ile şöhret bulan Cezayirli Gazi Hasan Paşa döneme damga vuran bir diğer reformcu devlet adamıdır (Uzunçarşılı, 1940-1942, s. 21). Döneme ait bir diğer lâyiha yazarı da 1785'te vefat eden ve muhtemelen 'Mora İhtilâli Târihçesi ve Penâhi Efendi Mecmu'ası' başlıklı risâlesini 1770-80 yılları arasında kaleme alan Süleyman Penâh Efendi'dir (Savaş, 1999, s.89). Batı dünyasının üstünlüğünü ve nedenlerini ele almış ve açık açık Osmanlının Amerika'yı keşfeden ve büyük atılımlar yapan Batı'yı örnek alıp incelemesini tavsiye etmiştir (Cezar, 1986, s. 146). Süleyman Penah Efendi bu risaleden farklı olarak ayrıca Yeniçeri teşkilatının askeri yönünden ziyade *esâme* kâğıtlarının düzenlenmesini tavsiye etmiştir (Gündüz, 2012, s. 97). Yukarıda zikredilen devlet adamları haricinde dikkat çeken diğer isim Reisü'l Küttab Dürrî Mehmed Efendi'dir. Mehmed Efendi, kaleme aldığı layihasında askeri elbiselerin düzeninden *tekâlîf-i şâkka*'nın kaldırılmasına kadar pek çok alanda yapılması gereken değişiklikler hakkında öneriler getirmiştir (Gündüz, 2012, s. 96). Sultan I. Abdülhamit, saltanatı sırasında yerli devlet adamlarından yararlandığı gibi Baron de Tott, Baron von Brentano ve General Karlo de Kotzi gibi yabancı uzmanlardan layihalar alarak yararlanmıştır. Baron de Tott, Çanakkale boğazının silahlandırılması, Avrupai tarzda toplar dökülmesi ve esas olarak III. Mustafa döneminde açılması ön görülen sürat topçularının yeniden yapılanmasında etkin rol oynamıştır (Gündüz, 2012, s. 120).

Döneme damgasını vuran askeri ve mali ıslahat çalışmaları yanında, bazı yasakların uygulanması da dikkat çekmektedir. İstanbul'a yapılan göçlerin engellenmesi sağlanmaya çalışılmış, kılık kıyafet hususundaki bazı yasakları düzenleyen elbise nizamnamesi ilan edilmiş ve bu çerçeveden olmak üzere mücevherat ile süslenmiş olan tahta ayakkabıların giyilmesi yasaklanmıştır. Ayrıca meyhanelerin kapatılması emredilmiş, Kâğıthane eğlencelerine kadınların gitmesi ve kayıklarda kadın ve erkeklerin beraber oturmaları da yasaklanmıştır (Sarıcaoğlu, 2001, s. 254-55).

Netice itibariyle, incelemeye çalıştığımız müellifi meçhul bu risâle, işte böyle bir dönemde ve Kırım'ın elden çıkması infialiyle oluşan kamuoyu baskısını bütün ağırlığı ile üzerinde hissetmekte olan Sultan I. Abdülhamid'e arz edilmek üzere kaleme alınmıştır. Risâlede dile getirilen ya da getirilmesi beklendiği halde getirilmeyen konular hakkında yapılacak değerlendirmelerin bu veriler ışığında yapılması gerektiği hususu dikkatlerden kaçmamalıdır.

3. Risâlenin Maddî Tavsifi

İncelediğimiz yazma eser,² Amerika Birleşik Devletleri'nde Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Garrett Koleksiyonu, numara 97'de kayıtlı bir mecmuanın içindedir.³ Eser, mecmuanın üçüncü risalesidir; diğer iki eser, sırasıyla, Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Âlâî'si* [1b-263a] ile müellifi meçhul bir yazarın telif ettiği "Naklî Ahlâk" denilebilecek bir eserdir [263b-280b]. Naklî ahlâk metni, daha çok ahlak ile ilgili istilahlara anlamlarını veren küçük bir sözlük gibidir.⁴

İncelediğimiz risâle, mecmuanın, 280b-296b arasındadır; her bir yaprak 11 satırdır; Nesta'lık ile siyah ve kırmızı mürekkep kullanılarak kaleme alınmıştır. Metin, kırmızı mürekkeple çizilmiş tek satır çerçeve içerisine yazılmıştır. Görünür çizgiler ve belirgin liflere sahip çok açık krem âharlı kâğıt kullanılmıştır. Üçüncü risale, 280b'deki "*Lemmâ ferağtu...*" ifadesinden ikinci risalenin de aynı müellif tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

Mecmuadaki *Ahlâk-ı Alâî*, bu eseri 40'a yakın kez istinsah eden, bu yüzden de el-Ahlâkî olarak tanınan ve aslen Şamlı olan Derviş Mehmed adlı bir müstensih tarafından istinsah edilmiştir (Müstakimzade, 2014, s. 430). Bu bize, müellifin Mehmed Derviş'in istinsahını *Ahlâk-ı Alâî* için referans kabul ettiğini gösterir. Buradan hareketle her iki risalenin *Ahlâk-ı Alâî'nin* mütemmimi olarak kaleme alındığı düşünülebilir. Ayrıca Mehmed'in istinsahlarının geç dönem Osmanlı kültür hayatında da mütedavil olduğuna işaret eder.⁵

Meçhul müellifin naklî ve aklî ahlak risalelerini; *Ahlâk-ı Alâî* ile birlikte tek bir mecmuada toplaması, bu iki risaleyi *Ahlâk-ı Alâî'ye* birer zeyl olarak yazdığını da düşündürmektedir. Bu nedenle her iki eserin, özellikle incelememize konu olan risâlenin muhtevasının diğer iki eser dikkate

² Princeton Üniversitesi: Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Garrett Koleksiyonu, 97), 280b-296b.

³ Garrett Yakın Doğu El Yazmaları Koleksiyonu, halen Amerika'nın en seçkin yazma eserler koleksiyonlarından biri olarak kabul edilmektedir. Robert Garrett (1875-1961) öncülüğünde ve finansman desteğiyle toplanan koleksiyonda Arapça, Türkçe ve Farsça on binlerce yazma eser bulunmaktadır. Robert Garrett, 29 yaşındayken mezunu olduğu Princeton Üniversitesi mütevelli heyetinde girmiş, kırk yıl boyunca kurucu mütevelli üyesi, on altı yıl fahri mütevelli üyesi ve 64 yıl boyunca da mezunlar başkanlığı yapmış, hayırsever bir iş adamıdır. <https://findingaids.princeton.edu/names/7p88cq57f> ve <https://paw.princeton.edu/memorial/robert-garrett-%E2%80%99959>

⁴ Her üç esere de şu linkteki Digital Content kısmından ulaşılabilir: <https://catalog.princeton.edu/catalog/5012946>

⁵ Mecmuada bulunan Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî'sini* yazan Derviş Mehmed Ahlâkî'nin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki diğer *Ahlâk-ı Alâî* nüshaları şunlardır: Süleymaniye Kütüphanesi'nde Esad Efendi, 1804; Hamidiye, 626; Nafiz Paşa, 838 koleksiyonlarında bulunmaktadır. Aynı zamanda Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu, 388'de istinsahları bulunmaktadır.

alınarak değerlendirilmesi gerekir. Bu durum aynı zamanda müellifin eserini niçin kısa tuttuğunu da açıklamaktadır.

4. Risâlenin Dili ve Kaynakları

Osmanlıca olarak kaleme alınan metinde, dönemin nesir üslûbunun tabî bir ürünü oluşuna ilâveten, sultana sunulmak üzere kaleme alınmış olmasından gerek ağıdalı bir dil kullanmıştır.

Eserin üzerinde durduğu hususlara ve kullanılan üsluba bakarak bu risalenin Sultan I. Abdülhamid Han dönemiyle sınırlı kalmayıp hemen her çağa hitap eder mahiyette mesajlar barındıran bir siyaset ve ahlak felsefesi metni olarak kabul edilebileceği ifade edilebilir. Farklı coğrafya ve zamanlarda geçerliliğini yitirmeyecek bilgece nasihatler ve yer yer kullanılan beyitler ve aksiyomatik cümleler metne ayrı bir anlam zenginliği ve ifade gücü katmaktadır. Müellif son derece kendinden emin ve keskin ifadelerle, kısa ve öz olarak tavsiyelerini dile getirmektedir. Risalede ortaya konan fikir ve düşüncelerin netliği dikkat çekicidir. Dile getirilen bazı hususlar bugün dahi güncelliğini koruyan konulardır ve bu haliyle zamana dayanabilen bir metin olduğu ifade edilebilir.

Diğer taraftan, yazar bazı yargılarını desteklemek için şâiri belli olmayan birkaç Arapça beyitten istimdat etmiştir. *“Hükemâ şu şekilde söylemiştir”* diyerek başlayan ifadelerle geçmiş ulemadan isim vermeden nakillerde bulunduğu yerler mevcuttur (Risâle, 281b). Eserde hiçbir kitap ismi geçmediği gibi, müellifin tarihi olarak anlattığı bir-iki kıssayı da kaynak vermeden halk arasında dolaştığı şekliyle eserine aldığı görülmektedir. Risale içerisinde konu ile alakalı olarak sadece bir ayet zikretmektedir (Risâle, 295b). Bunun muhtemel sebebi, müellifin risalesinin başında ifade ettiği üzere, nakle dayalı nasihatleri müstakil bir metin olarak daha önceden telif etmiş olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

5. Risâlenin İçerik Tahlili

Müellif risalesine İslam kitap kültüründe âdet olduğu üzere, Allah’a hamd, Resulüne salat ve selam ile başlamış ardından risalesini arz ettiği Sultan I. Abdülhamid Han’ın hem ahlakî hem de idarî vasıflarını methetmiştir. Müellif, bu esnada kullandığı sıfatlar ve seçtiği cümleler ile adeta risalesinde adaletten, cihattan, savaş hukukundan ve sultanın vasıflarından bahsedeceğinin emarelerini vermiştir. Müellif hem sultan hem de halife olan I. Abdülhamid’i güzel ahlakı kendisinde toplayan, Mekke ve Medine’nin hizmetkârı, adaleti ayakta tutan, cömertlik timsali, nefsinin eksikliklerden teberrî etmeyen, insaf ve merhamet sahibi, İslam’ın sancağını zaferlerle yayan Sultan olarak tanımladıktan sonra, İslam dinine hizmet edebilmesi için saltanatının kıyamete kadar daim olması niyazıyla dualarla risalenin dibace kısmını bitirmektedir. Ayrıca müellif Sultan’a takdim edilecek bu eserinin hüsnü kabule şayan olmasını temenni etmekte ve diğer tüm insanlar gibi kendisinin de hatadan beri olmadığını ifade ile eserin telifi

esnasında sâdır olabilecek hatalara karşı müsamaha gösterilmesini arzu ettiğini ifade etmektedir (Risâle, 280b-281a).

5.1. Akıl ve Nakil Birlikteliği

Müellif risâlenin başında daha önce telif etmiş olduğu esere atıfta bulunmakta ve o eserde nakle dayalı nasihatleri kaleme aldığını şimdi ise yeterli yetkinliğe sahip olmamasına ve işlerinin çok ve çeşitli olmasına rağmen akla dayalı nasihatleri ele alacağını belirtmektedir (Risâle, 280b).

Müellifin “*Nakle dayalı nasihatleri bitirince aklî olanlara başladım.*” ifadesi, yani önce naklî ahlâkı vermesi, dinî aksiyomatiğin öncelendiği, naklî ve aklî ahlâkın birbiri ile çelişmediği, bilakis birbirini tamamladığı düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu durum farklı yüzyıllarda ve kültür havzalarında kaleme alınmış olsa da İslam siyaset felsefesi alanında kaleme alınan eserlerin birçoğunda görülen ortak özelliktir. Müellif de risâlenin başında kadim kelimelerin geleneğinde önemli bir yeri olan akıl ve nakil birlikteliğine dikkat çekmekte, bu iki kavramın birbiriyle uygun ve uyumlu kavramlar olduğunu ifade etmektedir (Risâle, 280b).⁶ Müellifin bu iki kavramın birbiriyle uygunluğunu ve uyumluluğunu ifade ederken kullanmış olduğu sıfatlar aslında bu iki kavramın müellifin zihin dünyasındaki anlam karşılığında da işaret etmektedir. Bu bağlamda müellif akıl ve naklin birbirleriyle uygunluğunu ifade ederken Arapça’da *tıbb* kökünden gelen ve bir atın koşarken arka ayaklarını ön ayaklarını bastığı yere basması anlamına gelen (*mutâbaka*) (Sarı, 1984, s. 914) kelimesini kullanırken, anlam uyumluluğu açısından da *vefk* kökünden gelen ve bir kimsenin giydiği elbisenin üzerine tam denk gelmesi anlamına gelen (*muvâfaka*) (Sarı, 1984, s. 1671) kelimesini kullanması dikkat çekicidir.

5.2. İnsan Doğası Gereği Toplumsal Bir Varlıktır

İncelememize konu olan bu risâle, birçok açıdan İslam düşünce sistematizmasının karakteristik özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Aristoteles’in “*zôon politikón*” kavramsallaştırmasının İslam düşüncesine intikal etmesiyle kazandığı “*el-insânü medeniyün bi’t-tab*” ifadesi, İslam siyaset felsefesinin en temel ilkelerinden biri olarak kabul edilir.⁷ Müellif, “*İnsan doğası gereği toplumsal bir varlıktır.*” anlamına gelen bu ilke gereğince toplumsal ihtiyaçların karşılanacağı bir yaşam düzeninin meydana getirilebilmesi için bireylerin farklı yaratılış, kabiliyet ve temayüllerine göre değişik meslekler icra etmek suretiyle birbirleriyle bir arada ve uyum

⁶ “*Fe-inne'l-akle ve'n-nakle mütetâbıkân ve fi'l-meal mütevâfikân.*”

⁷ İslam düşünürlerinin bu ilkeyle ilgili açıklamaları için bkz. İbn Sinâ. (1953). *Risâletü Ecvibeti an Aşere Mesâil, Resâilü İbn Sinâ İçinde.* nşr. Hilmi Ziya Ülken. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. 2: s. 77; Fahreddin er-Râzî. (1963). *Şerhu'l-İşârât.* nşr. Ali Rızâ Necefzâde. Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî. 2: s. 595; Nasîrüddin et-Tûsî. (1980). *Telhîsu'l-Muhassal.* nşr. Abdullah Nûrânî. Tahran: Müessesesi-i Mutâla'ât-i İslâmî, Dânişgâh-ı McGill Şube-i Tahran. s. 367-68.

içerisinde yaşamak zorunda olduğunu, bunu sağlamanın yegâne yolunun ise insanların hak ettiği ölçü ve değerde, adalet üzere yaşamalarını temin edecek bir otoritenin var olmasının zorunluluğunu dile getirmektedir. Bu ifadeyle devletin gerekliliği ve toplumlar arasındaki hukuku düzenlemeye yetkili kılınmasını da ifade etmektedir. Aksi takdirde bir araya toplanmış insanlar kendi başına bırakılırsa güçlünün zayıfı ezdiği ve zulmün hüküm sürdüğü bir tablo ortaya çıkar. Bu durumda insanlar ilgi ve yeteneklerini ortaya koyamayacağı için onların bir araya gelmiş olmalarından maksat hâsıl olmaz. Bu otoriteye fıkıh geleneğinde “*imamet*” dendiğini belirten müellif, ondan maksadın ise, halkın sevk ve idaresi mesuliyetini üzerine alarak, dünya ve ahiret saadetini kazanmalarına vesile olmak olduğunu, olması gerektiğini belirtir (Risâle, 281b-282b).

Devletin ancak ve ancak adalet ile kaim olabileceğinin altını çizen müellif, adaletin gerçekleşebilmesi için bazı şartların meydana gelmesinin elzem olduğunu ifade eder (Risâle, 283a).

5.3. Devlet Yönetiminde Adalet Nasıl Sağlanır?

Toplumların içinden geçtikleri dönemin şartlarına göre lâyhaların muhtevalarında farklılıklar görülse de hak, hukuk ve adâlet gibi kavramlar hangi dönemde yazılmış olursa olsun bu minval üzere kaleme alınmış eserlerde her zaman yer almıştır (Pala, 2006, 32: s. 409). Bu risâlede de müellif adalet mefhumuna özel bir önem atfetmekte ve bir devlette adaletin tesis ve devamının sağlanması için hiç bitmeyen bir gayretin olması gerektiğini belirtmektedir. Aksi takdirde, o devletin ne kadar uzun zamandan beri tarih sahnesinde olursa olsun hızlı bir şekilde yıkılmasının mukadder olduğunu ifade etmektedir. Zira adalet devletin varlık sebebidir ve var olması gerekenin ortadan kalkmasıyla devlette çöküş başlar (Risâle, 283a).

Yazar, daha sonra adalet ve hikmet kavramlarının ayrılmazlığına dikkat çekmektedir. Buna göre adaletli olmanın yanında hikmetle de davranılmalı ve halka her zaman şefkatle muamele edilmelidir. Çünkü bir memlekette adalet ve hikmet ortadan kaybolursa hukuka riayet de yok olur, yönetim zayıflar, fitne fesat artar, güzellikler kaybolur ve en nihayetinde nimetler zevale erer (Risâle, 291b-292a).

Müellif akabinde adaletin nasıl sağlanacağı sorusuna cevap teşkil edecek mahiyette yerine getirilmesi gereken üç ana şarttan bahsetmekte ve bunları detaylı bir şekilde ele almaktadır. Yazarın dile getirdiği ilk şart, tabiatta var olan dört ana unsura benzettiği (*anâsır-ı erbaa'*) dört grup insanın birbirine denk ve eşit tutulmasıdır (Risâle, 283a). Bu husus toplumsal huzurun sağlanması için mutlaka gereklidir. Çünkü tıpkı elementlerin belirli bir oranda bir araya gelip tabiattaki varlık düzenini oluşturması gibi, toplumsal sınıflar da bir araya gelip toplum düzenini meydana getirir (Kömbe, 2014, s. 447; Keskintaş, 2016, s. 205). Bu nedenle yöneticinin toplumsal düzeni sağlamak için bu sınıfların her birinin varlığını özenle koruyup kollaması ve bu sınıflardan hiçbirini diğerinin boyunduruğu altına sokmaması gerekir.

Aslında bu tanımlama Akhisârî'nin deyimiyile Âdem'den beri asker, kalemiye, çiftçi ve ticaret erbabından oluşan dört sınıfın geçerli olduğu kabulüne dayanmakta, başarılı bir yöneticinin, toplumsal sınıflarının ahengini istikrarlı bir şekilde sürekli dengede tutması gerektiğine işaret etmektedir. Akhisârî'ye göre, her sınıfın kendi sorumluluğunu yerine getirmesi, mülk ve saltanatın nizamı için gereklidir (Keskintaş, 2016, s. 205) Bu tür sorumlulukların gereği yerine getirilmez ise siyasi idarede çöküşlerin başlamasının kaçınılmaz olduğu ifade edilmekte, tarihte vuku bulmuş düşüş ve çöküşlerin bu tür zaafılardan kaynaklandığına dikkat çekilmektedir (Risâle, 283a).

Müellifin "*ehl-i kalem*" olarak isimlendirdiği ilk gruptaki insanlar ilim ehlidir. İlim ve fikir adamları, fakihler, kadılar, bürokratlar, maliyeciler, mühendisler, doktorlar ve şairler bu gruba girer. Yazar, dinin ve dünyanın bunların varlığıyla ayakta durduğunu, bundan ötürü de halk arasında "*su*" mesabesinde olduklarını ifade etmektedir (Risâle, 283a-283b).

"*Ehl-i şimşir*" dediği ikinci grup ise kılıç ehlidir. Askerler, mücahitler, gaziler, sınır boylarını koruyan nöbetçilerle, kudretli vezirler ve devlet erkânıdır. Âlemde düzen ve intizam ancak bunlar gibi cesaret ve şecaat sahibi insanlar vasıtasıyla gerçekleştiğinden bu sınıftaki insanlar tabiattaki "*ateş*" mesabesinde (Risâle, 283b).

"*Ehl-i muamele*" dediği üçüncü grup insan ise tüccarlar ve zanaatkârlar gibi alış-veriş ehlidir. Maişet temini için mutlaka olmaları gerekir ki, bunlar da tabiattaki "*hava*" mesabesinde (Risâle, 283b).

"*Ehl-i zirâat ve harâset*" dediği dördüncü grup insan ise ziraat ehli olan ve tarımla uğraşan çiftçilerdir. Toprağı ekip biçerler ki, hem insanlar hem de hayvanlar onlara muhtaçtır. Onlar da hayatın devamını sağladıkları için tabiattaki "*toprak*" mesabesinde (Risâle, 284a).

Müellif, sultanın en mühim ve öncelikli görevinin toplumsal düzeni sağlamak için bu dört sınıftan bir grubun diğerine galebe çalmasını engellemek olduğunu ifade eder. Zikri geçen bu dört toplumsal sınıftan birinin diğer gruplara bariz bir tahakküm kurması durumunda toplumsal dengenin kaybolacağını ve buna bağlı olarak da huzursuzlukların ve karışıklıkların baş göstereceğinin altını çizerek (Risâle, 284a).

Müellifin toplumun meslekler itibarıyla sınıflandırılması ve siyasi otoritenin bunları birbirine eşit tutması gerektiğine ilişkin bu açıklaması, büyük oranda Celâleddin ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) *Ahlâk-ı Celâlî* adlı eserinde dile getirdiği düşünceleri takip etmektedir. Nitekim Devvânî bu eserinde ilim ehli, kılıç ehli, ticaret ehli ve ziraat ehli olmak üzere dört toplumsal sınıf zikreder. Bu sınıfları da dört unsurdan sırasıyla su, ateş, hava ve toprağa benzetir. Devvânî'ye göre tıpkı dört unsurun dünyanın oluşundaki rolü gibi bu sınıfların da her birinin toplumda önemli bir fonksiyonu vardır. Bu nedenle siyasi otoritenin bunlar arasında

sürdürülebilir dengeyi sağlaması gerekir. Bu sınıfların birbirinin haklarına tecavüz etmemesi konusunda yetki ve sorumluluk sultana aittir (Devvânî, 1915, s. 277-279).

Müellifin adil bir düzenin oluşturulmasıyla ilgili olarak sıraladığı ikinci şart, hükümdarın ehliyet ve liyakati esas alan bir yönetim anlayışına sahip olmasıdır. Buna göre sultan insanların ehliyet, liyakat ve kabiliyetlerine göre atama ve terfiler yapmalı, hak edeni hak ettiği göreve tayin etmelidir. Bunun için de gerekli olan hususun atamalarda insanların karakter yapılarına ve akli melekelerini kullanabilme durumlarına dikkat etmek olduğunu belirten müellif, bu konuda dünyada beş tür insan olduğuna dikkat çekmekte ve şematik olarak bu grupları izah etmektedir (Risâle, 284b-285a).⁸

5.4. Akıl Seviyelerine Göre İnsan Grupları

Müellife göre birinci tür insanlar, karakter yapıları itibariyle hem iyi olan hem de başkalarına faydası dokunan kimselerdir. Bu gruptaki insanlar “insanların en hayırlısı insanlara en faydalı olandır” hadis-i şerifinin sırrına erişen ve her türlü övgüye mazhar olan kimselerdir. Sultanın bu tip kimseleri yakın halkasına alması ve önemli makam ve mevkilere tayin etmesi vaciptir. Ayrıca sultanın kendilerine gerekli izzet ve ikram hususunda kusur etmemesi lazım gelir (Risâle, 284b-285a).

İkinci tür insan tipi ise, tabiatları itibariyle iyi olan ama başkalarına pek faydası olmayan insanlardır. Sultan bu insanlara da iyi davranmalı ama onları idari hiyerarşinin üst noktalarındaki önemli görevlere getirmemelidir (Risâle, 285a). Üçüncü tür insan tipi ise, baskın tabiatları itibariyle iyi ya da kötü insan olarak tarif edilemezler. Bu tip insanlara da iyiliğe teşvik babında hayırla muamele edilmeli ki gayret ve kabiliyetleri ölçüsünde yetkinlik kazanabilsinler (Risâle, 285a). Dördüncü tür insan ise, şer tabiatlı olan ama başkasına zararı olmayan kimselerdir. Bunlara nasihat etmeli, bazen müjdeleyerek, bazen de korkutarak hayra mütemayil hale gelmeleri sağlanmalıdır. İslah olmamaları durumunda bu tür insanları hor ve hakir görmeye devam etmek lazım gelir (Risâle, 285a-285b).

Beşinci tür insanlar ise hem kötü tabiatlı olup hem de kötülüklerinden diğer insanların zarar gördüğü rezil ve aşağılık kimselerdir. Bunlar da kendi aralarında birkaç gruba ayrılırlar. Bunlardan bazılarının terbiyesi ve ıslahı mümkün görünür. Cezai bazı müeyyidelerle tedip edilebilirler ama her hal-ü kârda kötülük yapmaları engellenmelidir. Bazılarının ise zararları umumun menfaatine zarar verse de vermese de ıslahları mümkün değildir. Şayet kötülükleri geniş kitlelere zarar verecek boyutta değilse zararsız bir insan gibi muamele edilerek kendisine ikramda bulunulmalıdır. Ama şayet hem şer tabiatlı hem ıslahı mümkün değil hem de yaptığı kötülükler geniş

⁸ Yazarın insanların iyi ya da kötü oluşlarına göre yaptığı bu ikinci taksim kaynağı, Devvânî'nin *Ahlâk-ı Celâli*'sinde olduğu gibi bazı farklarla da olsa Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Ahlâk-ı Nâsırî*'sinde bulunabilir. Bununla ilgili olarak bkz. Nasirüddin Tûsî. (1953/1373). *Ahlâk-ı Nâsırî*. thk. Mücteba Minovî ve Ali Rıza Haydari. Tahran: Şirket-i Sihami. s. 306.

kitlelere sirayet ediyorsa o takdirde bu kötülüğün toplumdan izalesi gerekir. Burada da şu üç yol takip edilebilir: İlki hapse atmaktır ki, şehir halkı ile irtibatı kesilmiş olur. Bir diğer yöntem ise zincire vurulmasıdır ki bu da bedeninden sâdır olabilecek bir kötülüğün engellenmesi anlamına gelir. Yaşadığı beldeden bir daha geri dönmek üzere sürgün edilmesi de üçüncü yöntemdir (Risâle, 285b-286a).

Bir kimsenin her anlamda ve her yönüyle kötü bir insan olması, ifrat derecesine varan kötülüklerinin fitne ve fesada sebebiyet vermesi durumunda ise öldürülmesi hususunda ulema ihtilaf etmiştir. Bazı ulema, bu tip bir şahsın vesilesiyle kötülük yaptığı organın kesilmesiyle yetinilmesi gerektiği görüşündedir. El, ayak veya dil benzeri havas organlarından bir organı kesilir. Zira Cenâb-ı Hakkın hikmetinin bir tecellisi olan bu binayı ıslah ve zorlama ile dahi olsa kabul etmeyecektir. Ayrıca kötü bir kimsenin tamamen ortadan kaldırılabilmesi için bu kötü işin ona cebren yaptırılmaması gerekir. Şayet ikrah ve zorlama ile bu fenalığı işlemişse ona hapis ve zincire vurma cezasından başka bir ceza vermek doğru değildir (Risâle, 286a).

Müellifin adaletli bir düzenin oluşturulmasıyla ilgili olarak sıraladığı üçüncü şart, sultanın hayırların taksiminde adaletli davranarak fertlerin hak ettikleri mertebeye göre maddi imkânlarla ve ayrıcalıklara kavuşmalarını sağlaması hususudur. Yazarın ifadesiyle sultan istihkak ve istidâtı gözetmelidir. Zira ortaklaşa paylaşılan hayatın barış ve güven içerisinde yaşanabilmesi için bu elzemdir. Çünkü bu hayatta herkesin alması gereken belli bir pay vardır ve ondan azını ya da çoğunu vermek zulüm olur (Risâle, 287a).

Müellif, insanların bir arada yaşamasının adil bir çerçevede sağlanmasıyla ilgili olarak bu üç temel şartı sıraladıktan sonra, risalesinin bu bölümünde "*Tâlib-i mülk olan kişi beş hasleti taşımalıdır*" diyerek, toplumu yönetmeye namzet olan bir hükümdarın sahip olması gereken beş önemli özelliğine yer vermektedir (Risâle, 287a-287b).

5.5. Sultanda Bulunması Gereken Vasıflar

I. Abdülhamid dönemini inceleyen tarihçiler Sultan'ın iyi niyetli ve gayretli olmasına rağmen, çocukluk ve gençlik yıllarını kapsayan uzun kafes hayatının getirdiği psikoloji sebebiyle otoriter bir padişah olmadığını, bunun bir sonucu olarak da yönetime ortak olmak isteyen elitlerin birbirleriyle mücadele ettiğine işaret eder (Şakul, 2009, s. 5; Afyoncu, 2010, s. 227). Hatta ağabeyi Sultan III. Mustafa'nın veliaht Abdülhamid'in zafiyeti nedeniyle yerine oğlu III. Selim'in tahta çıkarılmasını vasiyet ettiği rivayet edilir (Sarıcaoğlu, 2001, s. 3-4). Sultan I. Abdülhamid, saltanatı döneminde kaybedilen savaşlar ve bozulan ekonomiye tepki olarak gizlice dağıtılan ve şahsını hedef alan bildirimlerde '*mabeyncilerle devlet işi görmek*'le itham edilmiş, '*nice zamandır gaflette olmak*'la suçlanmış ve '*sonra işi sana dayarız*' ifadeleriyle şahsına yönelik tehditlere maruz kalmıştır (Afyoncu, 2010, s. 228-229).

Bu bilgiler ışığında okunduğunda, müellifin Müslümanların riyasetine talip olan hükümdarda bulunması gereken vasıfları izah sadedinde dikkat çekmiş olduğu noktalar, bugün eldeki verilerle o dönemi anlamaya çalışan okuyucuya daha geniş ve ihâtalı bir perspektif sunmaktadır.

Yazara göre sultanda bulunması gereken ilk haslet “*Haslet-i Übüvvet*” yani babalık hasletidir. Bu özellik sultanın insanların gönüllerini kazanmasına imkân verir ve halk nezdinde sultana heybet kazandırır. Çünkü müellife göre “*heybet ve celâlet*” hissettirmek imametın gereklerinden biridir (Risâle, 287b).

İkinci haslet ise, “*Uluvv-i Himmet*” yani güçlü iradesi sayesinde üstün bir gayrete sahip olmasıdır ki, bu da ancak kişinin dünyalık hevâ ve heveslere kapılmadan, nefsanî arzularına gem vurabilmesi ve öfkesine hâkim olabilmesi ile elde edilebilen bir melekedir (Risâle, 287b).

Üçüncü haslet ise, “*Metânet-i Re’y*” yani görüş ve düşüncede sağlamlık demek olan bu haslet, ancak karşılaştığı meseleleri çok yönlü olarak derinlemesine araştırmak, geçmiş güzel tecrübelerden istifade etmek ve de kendinden önceki insanlardan daha dikkatli hareket etmekle kazanılabilir (Risâle, 287b).

Dördüncü haslet, “*Azimet*” yani, azim ve irade sahibi birisi olarak gerektiğinde kesin kararlar alabilmektir ki bu haslete “*ricâl azmi*” veya “*kral azmi*” de denir. Bu haslet her türlü faziletli işi yapmaya çalışmak ve her türlü kötü işten uzak durmaya çalışmakla kazanılabilen bir hususiyettir. Burada da yine sürekli olarak en isabetli fikirleri araştırıp bulmak ve yaptığı işte tam bir sebat sahibi olmak bu hasleti kazanmak için önemlidir. İşte bu özellik bütün hayır kapılarının anahtarıdır. Bütün sultanlar ve hükümdarlar bu haslete muhtaçtır.

Müellifin toplumu yönetmeye namzet olan bir liderde olması gerektiğini ifade etmiş olduğu beşinci ve son haslet ise “*Mukâsât-ı Şedâide Sabır*” dediği sabırdır. Sultan, bıkip usanmadan en zor durumlarda dahi sabretmeye devam etmelidir, çünkü bütün isteklerin anahtarı sabırdır (Risâle, 288b-289a).

Müellif, bu hasletleri saydıktan sonra şöyle bir genel değerlendirmede bulunmaktadır; birinci haslet olan “*haslet-i übüvvet*” her ne kadar önemli olsa da zarurî değildir. Asıl önemli olan geriye kalan dört haslet, yani üstün bir himmete, güçlü bir azim, irade ve sabra ve sağlam görüşe sahip olmak, âdil ve mahir bir sultan için her şart ve zeminde gereklidir. Çünkü iktidar, ancak bu hususiyetlerle ve daima istikamet sahibi yardımcılara sahip olmakla elde tutulabilir (Risâle, 288b-289a).

Müellifin devlet başkanının sahip olması gereken özellikler içinde zikrettiği bu nitelikler, Eflâtun’dan beri pek çok siyaset felsefesiyle ilgili metinde ve İslam siyaset düşüncesiyle ilgili pek çok metinde bulunabilir. Ancak müellifin bu konuda Devvânî’den daha doğrudan aktarımlar yaptığı gözlenmektedir. Şöyle ki Devvânî’nin bu çerçevede dile getirdiği, “*ülüvv-i*

himmət, "*azmü'r-ricâl*", "*azmü'l-mülûk*", "*sabr ber mukâsât-ı şedâid*" gibi kavramları, olduğu gibi bu nasihatnamenin yazarında da görmek mümkündür. Her iki listedeki benzerlikler arasında söz konusu niteliklerin sıralaması da bulunmaktadır. Ancak müellifin ilk sıraya yerleştirdiği babalık hasleti, Devvânî'nin metni de dâhil olmak üzere bu konuyla ilgili literatürde pek de rastlanan bir özellik değildir. Öte yandan Devvânî'nin zikrettiği zenginlik ve soyluluk, elimizdeki nasihatnamenin müellifinin listesinde yer almamaktadır (Devvânî, 1915, s. 279-282). Müellifin özellikle devlet başkanının sahip olması gereken nitelikler konusunda, sözü edilen gerekçelere dayalı olarak Kınalızâde ile de güçlü bir etkileşim içinde olduğunu söylemek mümkündür (Kınalızâde, 2012 s.457-67).

5.6. Lüks ve Konfordan Uzak Bir Yaşantı

Kısaca konformizm olarak tarif edilebilecek, yeme-içme peşinde koşma, rahat ve lüks bir yaşam tarzına düşkünlük müellife göre bir çürüme ve çöküş sebebidir. Toplum üyeleri arasında bu konuda baş gösterecek bir yarışın devlette duraklamaya, ardından da çöküşe götüreceğine işaret eder. Çünkü, keyfinden taviz vermemeyi bir yaşam biçimi haline getiren insanların zamanla idari ve askeri refleksleri ile muharebe yetenekleri körelecek ve bunun sonucunda da savaşta düşmana karşı gereken mukavemeti gösteremeyeceklerdir. Böyle bir toplum ise, düşmanları tarafından vurulacak bir darbe ile perişan olacak, hatta yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır. Buna ilave olarak mal arttırma yarışı ve zevke düşkünlüğün beraberinde insanlar arasında kibirlenmeye, böbürlenmeye, hatta zorbalığa sebep olacağını belirten yazara göre artan görüş ayrılıkları ile insanlar birbirlerini ezmeye hatta yok etmeye dahi çalışacaktır. Diğer taraftan şayet sultanın kendisi bu dünyanın türlü zevk, safa ve lezzetlerine meyleder ve yönetim işlerinde gafil davranırsa o takdirde memleketin her köşesine zarar ve ziyan gelir, düzensizlik ve başıbozukluk artar (Risâle, 289a-290b).

5.7. Sultanın İkrâm ve İhsanda Ölçülü Olması

Müellife göre mülk ile ilgili işlerde ikram ve ihsandan büyük fazilet ve erdem yoktur. Ancak sultanın idaresi altındaki insanlara hediye ve ihsanlarda bulunurken dikkat etmesi gereken hususlar olduğuna değinen müellif, sultanın hem vergi veren (*reâyâ*) hem de vergi vermeyen (*berâyâ*) halk kesimlerine ihsanlarda bulunmasının elzem olduğunu ifade eder. Risâlesinin birçok yerinde sultanın en temel ve en zaruri vazifesinin hikmet odaklı adaletin sağlanması olduğunu vurgulayan yazar, muhataplara tayin ve takdir edilecek ihsanların taksiminde de adaletli davranmanın önemine dikkat çeker (Risâle, 291a).

Müellif, ihsan taksimindeki önemli hususun insan psikolojisinin göz önünde bulundurulması olduğunu belirtmekte ve dikkat çekici tavsiyelerde bulunmaktadır. Yazara göre sultan herkese hak ettiğinden fazlasını vermeye çalışmalıdır ki bu riyasetin şânındandır. Ancak hatırdan çıkarılmaması

gereken bir husus vardır; bir ihsanda bulunurken bunu devlet heybet ve vakarını hissettirerek vermek lazımdır, çünkü ancak heybet ve vakar ile verilen hediyeler insanda kıymet uyandırır, zarafetle kalpleri yakınlaştırır. Şayet yapılan bir ihsanda bu bahsedilen heybet ve vakar bulunmazsa o takdirde tam tersi bir etki meydana getirerek ihsana nail olan tarafın küstahlaşmasına sebebiyet verir ve kişinin haddi aşması yönünde onu cesaretlendirir. Ayrıca hırs ve tamahı artırır, çünkü halk tabiatı böyledir, harîstir, bütün mülkü bir kişiye verseniz yine de razı olmaz. Bu yüzden melikliğin heybet ve celâletinin zedelenmesine sebebiyet verilmemelidir (Risâle, 291a-292b).

5.8. Sultanın Ulaşılabilir Olması ve Yakın Çevresinin Önemi

Müellife göre sultanın ihtiyaç sahibi insanların kendisine ulaşma yollarını kapatmaması gerekir. Ayrıca düşüncesizce laf getirip götürülen kişilerin beyanlarına bakarak, gerekli inceleme ve tahkikatı yapmadan herhangi bir kimseyi yanından uzaklaştırmamalıdır. Sultan, daima işinin ehli, ilim ve irfan sahibi kişilerle vakit geçirmeli, onlarla istişare etmeli ve devlet meselelerini müzakereden kaçınmamalıdır. Hülâsa sultan zâhidâne bir hayat tarzını benimsemeli, nefsine hoş gelen dünya nimetlerinden ve şehvetlerinden yüz çevirmeli, bir an bile olsun devlet yönetmenin gerektirdiği tedbirleri almaktan gafil olmamalıdır. Zira devlet idaresinde fikrî kuvvet, askerî kuvvet çokluğundan önce gelir ve bu işlerdeki bilgi eksikliği vahim sonuçlar ile neticelenir (Risâle, 292b).

Müellif bu bahiste dile getirdiği nasihatleri bir beyitle taçlandırarak hitama erdirmektedir:

“İbtidâ-yı amelin âharı der-pîş gerek

Kâr-ı evvelde kişi âkıbet-endîş gerek.”⁹

5.9. Savaş Nasıl Kazanılır?

Birçok Osmanlı tarihçisi 1740 ile 1768 yılları arasındaki yaklaşık otuz yıllık süreyi, imparatorluk tarihi içinde kayda değer bir savaşın olmadığı ve batı sınırındaki barışın en uzun süre devam ettiği dönem olarak kabul eder (Aksan, 2007, s. 130). Bu dönem padişahlarından olan ve I. Abdülhamid’in selefi olan Sultan III. Mustafa devrinin başlangıç yıllarında savaşız geçen bir dönem olmuş, devletin mâli durumu düzelmiş ve refah seviyesi artmıştı (Cezar, 1986, s. 74). Sultan III. Mustafa’nın, kendisine Ruslarla savaşa girmemesini tavsiye eden Sadrazam Koca Ragıp Paşa’ya “İstanbul’dan Rusçuk’a iki sıra halinde para keseleri dizebilecek kadar maddî yönden bir savaşa hazır olduğunu” söylemesi, patlak verecek Osmanlı-Rus savaşı öncesinde devletin ekonomik gücüne dair bir işaret vermektedir. Oysa saltanatının sonuna doğru aynı Sultan, Osmanlı-Rus savaşını finanse edebilmek için oğlu Selim ile kızı Şah Sultan’dan borç para almak zorunda kalmıştır (Beydilli, 2006, 31: s. 281). Çünkü tarih boyunca savaşlar her zaman büyük miktarlarda

⁹ “Bir işin başlangıcından itibaren sonunun nereye varacağını düşünmek gerekir. İnsan işin daha başında sonunu düşünmeli, âkıbetten endişe etmelidir.”

nakit paranın piyasalara enjekte edilmesini zorunlu kılmıştır (Lachmann, 2003, s. 362). Bu bakımdan düşünüldüğünde Sultan III. Mustafa'dan sonra tahta geçen ve on beş yıl süre ile tahtta kalan Sultan I. Abdülhamid devri (1774-1789) başta Rusya olmak üzere birçok devletle yapılan ve adeta devletin hazinesini boşaltan savaşlarla geçmiştir.

Müellif, risalesini işte tam da böyle bir zamanda, halkın sürekli kaybedilen savaşlardan ve getirdiği ağır maddi yüklerden bezdiği bir ortamda kaleme almış ve bhusus risalesinin önemli bir bölümünü savaşlardan nasıl galip çıkılacağına dair tespit ve tekliflerine ayırmıştır.

Yazara göre girilen bir savaştan galip çıkabilmenin yegâne şartı, öncelikle o savaşa sadece Hak din uğruna girilmiş olmasına bağlıdır. Öç ve intikam gibi duygular sebebiyle savaşanlar genelde mağlup olmuştur (Risâle, 293b-294a).

Müellife göre düşmana karşı zafer kazanabilmenin yolu, devlet idaresini oluşturan insanların aralarında tam bir fikir ve gönül birliğinin bulunmasından ve uyum içerisinde hareket edebilmelerinden geçer. Kabarık sayıda olmalarına rağmen uyumsuz ve birbirinden kopuk hareket ettiklerinden dolayı herhangi bir tesirin meydana gelmeyeceği türden bir kemiyet çokluğu yerine, ahenkli ve dayanışma ekseninde seyreden bir keyfiyetin esas olduğunu, sorunların devlet bünyesinde beraberce hareket etmekle çözülebileceğini, keza, düşmana da yine bu sayede galip gelinebileceğini söyler. Ona göre birbirlerinden farklı düşünen ve hisseden insan toplulukları ne kadar kalabalık olurlarsa olsunlar, karşılarında birlik içinde hareket eden düzenli bir orduyu asla yenemezler (Risâle, 289a-289b).

Müellif risalesinde bu açmazdan çıkış yolunu da gösterir ve: *"Şayet bu topluluk yeniden kendi aralarında fikri ve kalbi yakınlaşmayı tesis eder, nizam ve intizam içinde hareket eder, güçleri de düşmanlarının gücüne denk olursa o takdirde zaferi elde edebilir."* diyerek fikir ve gönül birliği zayıflayan bir milletin yeniden savaşlarda galip gelebilmesinin mümkün olduğuna işaret eder. Bu nedenle de sultanın toplumun bekasını muhafaza etme ve varlığını sürdürme adına onu belirli ortak amaçlara sahip tek bir beden gibi bütünlüklü halde tutmasının öncelikli görevleri arasında olduğunu yineler (Risâle, 290a-290b).

Yazar bu düşünceleriyle İbn Haldun'un (ö. 808/1406) toplum ve siyaset teorisindeki asabiyet anlayışını benimser görünmektedir. Nitekim İbn Haldun devleti organik bir yapı olarak görür ve devletlerin tıpkı insanlar gibi doğup büyüdüğünü, ardından da yaşlanıp öldüğünü ifade eder. İbn Haldun'a göre toplumların varlığını sürdürmesinde temel yapı taşı asabiyettir. Asabiyet, toplumu belirli amaçlar ve görüş birliği etrafında bir arada tutan ve topluma mücadele ruhu kazandıran en önemli enerji

kaynağıdır. İbn Haldun, toplumların çöküşü ve yokluğa mahkûm olmasının en temel sebebini ise asabiyet bağının zayıflaması olarak gösterir.¹⁰

XVI-XVIII asır Osmanlı siyasetnamelerinde İbn Halduncu etki kendisini güçlü bir şekilde göstermektedir. Bu etki, Kınalızâde ve Kâtip Çelebi gibi merkezi isimlerde görülebileceği gibi I. Abdülhamid'e yazılan bu risalede de müşahede edilmektedir. Bu metinden birkaç on yıl önce, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin Şeyhülislam Pirizâde Mehmed Sâhib Efendi (ö. 1162/1749) tarafından Türkçeye çevrilmesi¹¹ Osmanlı siyaset düşüncesindeki İbn Halduncu etkiyi daha da belirgin kılmış görünmektedir.

Risâlede savaş kazanılması konusu üzerinde bu kadar detaylıca durulmasının sebebi, hiç şüphesiz savaş cephelerinden art arda gelen yenilgi haberleridir. Artık bu dönem, savaşların Osmanlı Devleti için bir kazanç kapısı olmaktan çıkıp devleti çökerten birer sosyal afete dönüştüğü dönemdir (Cezar, 1986, s. 140-41). Osmanlı Savaş Tarihi uzmanı Aksan'a göre 1768 öncesi devam eden otuz yıllık savaşızsız dönem Osmanlı ordusunun askerî zafiyetini gözlerden uzak tutmuş olmalıdır (Aksan, 1997, s. 8). Ardından meydana gelen yıkıcı savaşlar ve imza edilen antlaşmalarla devletin maddi imkânları tüketilmiş, toplumsal psikolojiyi olumsuz yönde etkilemiştir. Kamuoyunda yeniden cephelerden galibiyet haberlerini duyma yönünde güçlü bir beklenti oluşmuştur.

Aslında savaşlardaki mağlubiyetin en önemli sebeplerinden bir tanesi yeniçerilerin düzensizliği ve başıbozukluğuuydu. Beydilli'ye göre XVIII. yüzyılın son çeyreğinde kaybedilen savaşlarda yeniçeri ordusunun askerî bir değeri kalmadığı ortaya çıkmıştı (Beydilli, 2013, s. 36). Ancak Aksan'ın da ifade ettiği üzere, "*Yeniçerilerin Osmanlı imparatorluk ideolojisinin asli ikonlarından biri olması, reform gündemini çok güçleştiriyordu.*" (Aksan, 1997, s. 6). Müellif bir sonraki bölümde görüleceği üzere, sultanın ordu mensuplarına ikramlarda bulunması, savaş esnasında övmesi, ödüllendirmesi gibi tavsiyelerde bulunurken risalesinde başıbozukluğun sebebi olarak bilinen Yeniçerilik teşkilatının ıslahına dair herhangi bir cümle sarf etmemiştir. Muhtemeldir ki, Sultan I. Abdülhamid, selefi olan Sultan III. Mustafa gibi bu konunun aleni olarak dile getirilmesini tehlikeli bulmuş ve Yeniçerilerin şahsına yönelik bir kötülük yapmasından endişe etmiştir. Nitekim Sultan III. Mustafa, Defterdar Hilmi Efendi ile yapmış olduğu bir görüşme esnasında Yeniçeri Ocağı'nın düzeltilmesinin zaruri olduğunu düşündüğünü ağzından kaçırmış ve bu bilgiyi başkalarıyla paylaşabileceği ihtimalinin verdiği tedirginlikle önce kendisini azletmiş, ardından da idam ettirmiştir (Beydilli, 2006, 31: s. 109).

¹⁰ Bu konuyla ilgili olarak son dönemde yapılmış bir çalışma için bkz. Gökdağ. Kamuran. (2019). İktidar Teleolojisi, İbn Haldun'un Toplum ve Siyaset Teorisinde Asabiyet. İstanbul: Klasik Yayınları.

¹¹ Bu eseri Latin harflerine aktaran bir yayın için bkz. İbn Haldun. (2008). Mukaddime Osmanlı Tercümesi. çev. Pirizâde Mehmed. haz. Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan, M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları.

5.10. İstihbarat, Öngörülebilirlik ve Asker Psikolojisi

Müellif risâlesinde güvenlik ve istihbarat işlerine ayrı bir önem atfetmektedir. Yazarın istihbaratın devlet idaresindeki yeri ve önemi konusunda siyâsetnâme literatürümüzde ilk akla gelen kitaplardan olan Nizamülmülk'ün eserinden etkilendiğini söylemek mümkündür (Şimşir, 2015, s. 68-79). Öncelikli olarak sultanın devlet idaresinde başarılı olabilmesinin devlet işlerini büyük bir gizlilik içinde yürütmesine ve güçlü bir istihbarat ağına sahip olmasına bağlı olduğunu ifade eden müellife göre, sultan her türlü devlet sırrını azami derecede gizli tutmaya çalışmalı, devlet sırlarını kadınlar, çocuklar ve zayıf karakterli kimselerle paylaşmamalıdır. İstişarelerini akıllı, tedbirli, azimli, vakarlı ve işinin ehli olan insanlarla yapmalı, onların akıl ve tecrübelerinden istifade etmelidir (Risâle, 292b-293a).

Yazara göre, düşmanları sürekli olarak gözlem altında tutmak, gizli işlerine vâkıf olmak ve her türlü bilgiden zamanında haberdar olmak amacıyla istihbaratçıları görevlendirmek sultanın en mühim görevleri arasındadır. Erken istihbaratın iki devlet arasında çıkacak bir savaşa mâni olabileceğini ifade eden yazar, casuslardan istifade etmenin savaş kazanmanın en önemli şartlarından biri olduğunu vurgular. Müellife göre düşmanın düşünce dünyasına nüfuz etmek, plan ve hazırlıklarını gizli bir şekilde öğrenmek ve takip edecekleri stratejileri ön görebilmekten âlâ bir silah yoktur (Risâle, 293a).

5.11. Ordu ve Savaş

Müellif, her ne kadar risalesinin birçok yerinde savaş kazanabilmenin şartlarından detaylıca bahsetmiş olsa da zaruret hali oluşmadıkça sultanın savaştan kaçınması, bunun yerine düşmanların kalplerini kazanarak sulh içinde yaşamaya azami gayret göstermesi gerektiği düşüncesindedir (Risâle, 293b). Sarıcaoğlu, Sultan Abdülhamid'in savaş istemediği, artık mağlup olduğu aşikâr olan Osmanlı ordusunun vaziyetini görmesi sebebiyle savaşı başlatanlar hakkında ettiği beddualara dikkat çekmektedir (Sarıcaoğlu, 2001, s. 207).

Yazar, toprakları genişletmek, ganimet elde etmek, ya da düşmana galebe çalmak gibi gerekçelerle savaşa girmekten imtina edilmesi gerektiği tavsiyesinde bulunur (Risâle, 293b). Yazar, sultanın kendisinin bizzat savaşa iştirak etmesinin caiz olmadığı görüşündedir. Çünkü Allah korusun bir yenilgi durumunda güç ve kuvvet dağılacaktır (Risâle, 294a). Bu düşünce aslında Kınalızâde'nin Ahlâk-i Alâî'sinde zikredilen bir düşüncedir. Ancak yine de Sultan I. Abdülhamid'e ithaf edilen bu eserde sultanın sefere çıkmamasının tavsiye edilmesi 17. Yüzyıldan beri sefere çıkmayan padişahlar için bir gerekçe üretme amacı taşıyabileceğini düşündürmektedir.

Müellif, bu bölümde adalet dairesinin önemli bir rüknünü oluşturan ordu ve bu orduya kumanda edecek komutanda bulunması gereken hususiyetleri ele almıştır. Yazara göre bir başkomutanda aranması gereken üç önemli vasıf vardır: Böyle bir kişi evvela gözü pek, korkusuz, cesareti ve güçlü hitabeti ile nam salmış bir kimse olmalıdır. İkinci olarak güçlü bir muhakemeye ve serinkanlılıkla hareket edebilme kabiliyetine sahip olmalı, savaşın zor şartları altında dahi sağlıklı kararlar alarak her türlü savaş oyununu kurgulayıp uygulayabilmelidir. Düşmanın birliğini bozmaya yönelik yalan haberleri yaymak ayıplanabilecek bir kusur değildir. Toplumun helake sürüklenmesine engel olmak veya halk için büyük maslahatları temin etme adına komutan hile, tuzak ve yalana başvurabilir. Üçüncü olarak da engin bir harp tecrübesine sahip olmalıdır. Ancak bütün bu vasıfları haiz bir başkomutan da olsa alacağı caydırıcı önlemler ve başvuracağı farklı tedbirlerle orduyu savaşa sürüklememeye gayret etmelidir. Her ne kadar savaş için ‘tedbirin son halidir’ dense de savaşa girmemek esas ilke ve gaye olmalıdır (Risâle, 294a-294b).

Müellif devamla sıcak bir savaşa girişilmesi durumunda dikkat edilmesi gereken hususları zikretmekte ve sonrasında da savaşta elde edilecek esirlerle ilgili çarpıcı tespitlerde bulunmaktadır. Şayet düşmanla karşı karşıya gelindiğinde savaşacak maddi ve manevi yeterlilik varsa o takdirde bir savaş alanı seçip savaşmalıdır, hisar ve hendek inşa etmek ancak zaruret halinde düşünülmelidir. “Çünkü bu tür hisar ve hendeklerin çoğu kez düşmanın musallat olmasına sebebiyet verdiği ehlince ifade edilmiştir” demektedir (Risâle, 295a).

Müellife göre savaş esnasında askerleri mübalağalı bir şekilde övmek, kahramanca çarpışan askeri taltif için hediyeler vermek gerekir. Bu tür bir ödüllendirme hem askerin maneviyatını yükseltecek hem de diğer askerlere güzel örnek olacaktır (Risâle, 295a-295b).

Hiç şüphesiz müellifin askerin savaşa teşvik edilmesi yönünde yapmış olduğu bu tavsiyeler yaşamış olduğu dönem şartları göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde daha da anlam kazanmaktadır. Çünkü *Esâme* defterlerinde ismi olup maaş almasına rağmen savaş zamanı ortadan kaybolan askerlerin sebep olduğu “*esame suistimali*” dönemin en önemli problemleri arasında yer alıyordu (Özcan, 1995, 11: s. 356) Nitekim Küçük Kaynarca Antlaşması’nı Osmanlı tarafı adına imzalayan elçilerden olan Ahmed Resmi Efendi, savaşın kızıştığı bölgelerde Osmanlı askerlerinden savaş meydanından firar eden, firar ederken de kendi karargâhını yağmalayan askerlerin olduğunu, Rus saldırıları karşısında bazı askerlerin sadrazama, “*Ruslarla cenk edecek gücümüz yok bizim*” diye bağırdığından bahseder (Aksan, 1997, s. 167-68).

Savaş alanını terk edip mağlubiyete sebebiyet veren bir başka grup da leventlerdir. 17. yüzyılın sonralarında faaliyetlerinin zirvesine ulaşan leventler öncelikli olarak çeşitli teftişlerden geçirilmiş düzeni bozanlar idam edilmiş ise de çözüm olmamıştır. Bu anlamda gruplar halinde gezerek yağmacılık ve eşkıyalık gibi tahammül sınırlarını zorlayan faaliyetleri

neticesinde 'levent öldüren hesap sorulmayacağı fetvası' dahi verilmiştir (İlgürel, 2003, 27: s. 150). Bu durumun çıkmaza girmesinin sonucunda Sultan I. Abdülhamid 1775'te levent teşkilatının kaldırılmasını emretmiştir. Ancak verilen bu emrin devlet açısından öngörülemez bazı kötü neticeleri olmuş, başıboş kalan leventler taşrada âyanların yanına sığınarak onların daha da güçlenmesinde etkin rol oynamışlardır. Böylelikle devrin önemli bir problemi haline gelen ve merkezi otoriteyi tehdit eder hale gelen âyanlar taşrada rakipsiz güç haline gelmiştir (Gündüz, 2012, s. 192).

Düşmanı hiçbir zaman hafife almamak ve rehavete düşmemek gerektiğini ifade eden müellife göre, ordu komutanı her şart ve zeminde sınırlarına hâkim olabilmeli ve gerekli tedbirleri zamanında almaktan geri durmamalıdır. Düşman az gibi görünse de çok kalabalık ve güçlü olduğu kabul edilerek ona göre hazırlık yapılmalıdır ki bu vaciptir (Risâle, 295a-295b). Bu çerçevede yazar, Kur'an-ı Kerim'de de belirtildiği gibi az sayıdaki askerden oluşan bir ordunun çok sayıdaki askerden müteşekkil bir orduya galebe çalabileceğini ifade etmektedir.¹²

Müellif risalesinin sonunda savaşta esir düşen düşman askerlerinin durumuna da değinir. Yazara göre zaferden önce ele geçirilen esirlerin katledilmesinden hiçbir fayda hâsıl olmayacaktır. Zafer kazanıldıktan sonra ise asla esir öldürülmez. Zira hukuken esirler artık *reâya* sınıfına dâhil edilmiştir ve *reâya* hükümlerine tâbidir. Haksız ve sebepsiz yere insan öldürmek gayri meşrudur, caiz değildir. Ayrıca elde esir bulundurmanın rehine değişimi, karşılığında para alımı veya karşı tarafı minnet altında bırakma gibi sayısız faydaları vardır (Risâle, 295b-296a).

Müellif, risalesini "Allah en doğrusunu bilir, dönüş O'nadır ve başarı O'ndandır, O ne güzel refik'tir" diyerek dua ile tamamlamaktadır (Risâle, 296b).

Sonuç

Bu risale, lâyiha ve nasihatname literatürü içerisinde nazarî anlamda sadece ahlaki ve felsefi öğütler ihtiva eden eserlerden ziyade devletin karşı karşıya kalmış olduğu askeri ve politik tehlikeleri bertaraf etmeye matuf olarak kaleme alınmış bir metindir. Diğer taraftan bu metin İslam siyaset düşüncesi çerçevesinde okunmalıdır. Çünkü bu düşünce geleneği içinde değerlendirilebilecek başta adalet dairesi olmak üzere kavramsal ve teorik referansları içinde barındırmaktadır. Müellifin İslam siyaset düşüncesi bağlamındaki açıklamaları dikkate alındığında etkilendiği isimlerin başında Devvânî, Kınalızâde ve İbn Haldun gelmektedir. Metindeki Devvânî ve Kınalızâde etkisi, halkın mesleki ve ahlaki sınıflara ayrılması ve devlet başkanında olması gereken nitelikler bağlamında kendisini göstermektedir. İbn Haldun etkisiyle toplumun varlığını muhafaza etmek için onun belirli

¹² Bakara suresi 2/249.

ortak amaçlar etrafında birlik olması gerektiğine ilişkin açıklamalarında görülebilir.

Müellif metnin önemli bir kısmını ordunun dirlik ve düzeni, savaşın amacı, koşulları ve hukukuna ayırmıştır. Bu ise devlet yönetimiyle ilgili genel bir çerçeveye işaret ettiği gibi aynı zamanda metnin yazıldığı dönemin hususi özelliklerini dikkate almayı zorunlu kılmaktadır.

XVIII. yüzyıl sonlarına doğru dünya genelinde güç dengeleri Osmanlı aleyhine çoktan değişmeye başlamış, Fransa, İngiltere ve İspanya başta Kuzey ve Güney Amerika olmak üzere, Afrika'da ve Hindistan'da yeni koloniler kurmakta, oraların yer altı ve yer üstü zenginliklerini ülkelerine taşımaktaydılar. Risale müellifinin bu konuda herhangi bir mukayese, ya da ikazı görülmemektedir. Diğer taraftan risalede gerek askeri gerekse diğer alanlarda Batı Avrupa'nın askeri ya da teknolojik anlamda örnek alınmasını çağrıştıracak en ufak bir işaret yoktur.

Devletin içinde bulunduğu ekonomik krize rağmen, birçok lâyiha ve nasihatnamelerde vurgulu bir şekilde dile getirilen, masrafların kısılması, lüks ve israftan kaçınılması gibi hazinenin güçlendirilmesine katkı sağlayacak ekonomik tedbirlere, bu risalede olması gerektiği kadar yer verilmemiştir denebilir.

Osmanlı tarih yazıcılığında III. Selim ve II. Mahmut dönemlerini, Tanzimat öncesi modernizasyon çalışmalarının en yoğun dönemleri olarak betimleme yönünde bir temayülden bahsetmek mümkündür. Ancak incelemiş olduğumuz risâlede Sultan I. Abdülhamid dönemi problemlerine dair ortaya konan çözüm önerileri ve gerçekleştirilmeye çalışılan reformlar, bu kanaatin yeniden gözden geçirilmesi gerektiği düşüncesini akla getirmektedir. Şöyle ki, Sultan I. Abdülhamid de kendisinden sonra gelecek olan halefleri gibi devlette bir yenilenme ihtiyacı olduğunun farkına varmış, askeri, idari ve mâli anlamda elinden geldiğince kanayan yaralara neşter vurmaya gayret etmiştir. Her geçen gün yozlaşan Yeniçeriliğin devletin başına açtığı gaileleri, periferideki âyânların merkezi hükümeti tehdit eder bir güce kavuştuğunu acı bir şekilde müşahede etmiş, ancak idare etmek zorunda olduğu hassas güç dengeleri ve iç dinamikler sebebiyle merkezileştirme siyasetini zamana bırakmak zorunda kalmıştır. Diğer taraftan Levent teşkilatını kaldırmış, *esham*, *ikilik*, *sikke taşışi*, *imdad-ı seferiyye* ve *müsadere* olmak üzere birçok farklı mâli tedbirlere başvurmuş, Sultan III. Selim dönemindeki kadar yoğun olmasa da yabancı, özellikle de Fransız askerî uzmanlara maaş bağlatarak, bu uzmanların teknik bilgilerinden istifadeyle ordunun modernizasyonunu sağlama cihetine gitmiştir.

Bu risalede ve aynı dönemde yazılan diğer layihalarda dile getirilen çözüm önerileri aslında bir bakıma ileriki dönemlerde tahta geçecek olan ve hayatları pahasına devleti modernize etmeye çalışan III. Selim ve II. Mahmut'un reform programlarının fikrî temellerini atmıştır denebilir. Başta Yeniçeri Ocağının kaldırılması, ordunun yeniden organizasyonu, klasik

medrese kurumlarına ilaveten yeni eğitim kurumlarının açılması, âyânların gücünün kırılması vb. düşünceler bu dönemde filizlenmeye başlamıştır.

Bu açıdan bakıldığında Osmanlı devlet aklındaki yenilenme ihtiyacının erken sayılabilecek bir dönemde dile getirilmiş olduğunu göstermesi ve bu düşünceye ait bazı kavram ve kurumlardan bahsetmesi bu risaleyi önemli kılmaktadır.

Köklü bir ıslah ve yenilenme zarureti muhtemelen o gün de görülüyor ve hissediliyordu. Ancak devletin içinde bulunduğu birçok iç ve dış etken sebebiyle hayata geçirilmesi gereken birçok proje ve yenilik, ertelenmek zorunda kalmış ve zamana yayılarak hayata geçirilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

Abanoz, Fatih. (2013). Gülşehir'in Bir Değeri "Silahdar (Karavezir) Mehmed Paşa" Hayatı ve Eserleri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.

Afyoncu, Erhan. (2010) Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyânlar ve Darbeler, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Aksan, Virginia H. (2007). Ottoman Wars 1700-1870, New York: Pearson Longman.

Aksan, Virginia. (1997). Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmet Resmi Efendi (1700-1783), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Aktepe, M. Münir. (1988) "Abdülhamid I", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 1. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Akyıldız, Ali. (2003). Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum, İstanbul: İletişim Yayınları.

Akyıldız, Ali. (2007) "Para", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 34. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Akyıldız, Ali. (2009) "Subhi Paşa, Abdülatif", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 37. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Arslanoğlu, Mehmet. (1983). "Osmanlı Devleti'nde Dış Borçlar Sorunu", Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4(1), s. 109-129.

Başar, Fahameddin (2009). 1251-1453 Yılları Arasında İstanbul'u Etkilemiş Olan Doğal Afetler, ed. Said Öztürk, Afetlerin Gölgesinde İstanbul, İstanbul: İBB Kültür A.Ş Yayınları.

- Bayur, Hikmet. (1948). "Maysor Sultanı Tipu ile Osmanlı Padişahlarından I. Abdülhamid ve III. Selim Arasındaki Mektuplaşma". Belleten, 12(47), Ankara, s. 617-654.
- Beydilli, Kemal. (1997) "Halil Hamîd Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 15. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Beydilli, Kemal. (2001) "İsveç", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 23. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Beydilli, Kemal. (2002) "Küçük Kaynarca Antlaşması", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 26. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Beydilli, Kemal. (2006) "Mustafa III", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 31. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Beydilli, Kemal. (2013). Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Cezar, Mustafa. (1963) Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler, İstanbul: Berksoy Yayınları.
- Cezar, Yavuz. (1986). Osmanlı Mâliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Derviş Mustafa Efendi, (1196). 1782 Yangınları: Harîk Risâlesi, nşr. Hüsametin Aksu, İstanbul: İletişim Yayınları (1994).
- Devvânî, (1915/1334). Celâleddin. Ahlâk-ı Celâlî, Leknev: Matbaa-i Münşi Naval Kişor.
- Emecen, Feridun. (2013) "Zâhir el-Ömer", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 44. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Fahredden er-Râzî. (1963). Şerhu'l-İşârât, nşr. Ali Rızâ Necefzâde. Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî.
- Finkel, Caroline. (2006). Osman's Dream, New York: Basic Books.
- el-Gazzâlî, Ali b. Muhammed. (2016). İslam Hükümdarları İçin Siyaset Rehberi Tahrîrû's-Sülûk fî Tedbîri'l-Mülûk, nşr. Özgür Kavak, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gökdağ, Kamuran. (2019). İktidar Teleolojisi, İbn Haldun'un Toplum ve Siyaset Teorisinde Asabiyet, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gündüz, Murat. (2012). XVIII. Asrın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde İslahat Hareketleri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İbn Haldun. (2008). Mukaddime Osmanlı Tercümesi. çev. Pirizâde Mehmed. haz. Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan, M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları.
- İbn Sînâ. (1953). Risâletü Ecvibeti an Aşere Mesâil, Resâilü İbn Sînâ İçinde, nşr. Hilmi Ziya Ülken. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

- İlgürel, Mücteba. (2003) "Levent", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 27. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnalçık, Halil. (2007) "Padişah", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 34. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kavak, Özgür. (2012), "Bir Osmanlı Kadısının Gözüyle Siyaset: Letâifü'l-Efkâr ve Kâşifü'l-Esrâr Yahut Osmanlı Saltanatını Fıkıh Diliyle Temellendirmek", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 42, 95-120.
- Keskintaş, Orhan. (2016). Osmanlı Devleti Döneminde Yazılan Siyasetnâmelerde Adalet, Ahlâk ve Nizâm Düşüncesi Üzerine Bir İnceleme (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kınalızâde, Ali Çelebi. (2012). Ahlâk-ı Alâî. Haz. Mustafa Koç. İstanbul:Klasik Yayınları.
- Kömbe, İlker. (2014). Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (2003) "Lâyiha", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 27. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Lachmann, Richard. (2003). "Elite Self-Interest and Economic Decline in Early Modern Europe." *American Sociological Review*, 68(3), s. 346-372.
- Mcgowan, Bruce. (2004). The Age of Ayans, ed. Halil İnalçık and Donald Quataert, An Economic and Social History of the Ottoman Empire:1300-1914, New York: Cambridge University Press.
- Mert, Özcan. (1991) "Âyan", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 4. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mert, Özcan. (1993) "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 7. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Nasîrüddin et-Tûsî. (1980). Telhîsu'l-Muhassal, nşr. Abdullah Nûrânî. Tahran: Müessese-i Mutâla'ât-i İslâmî, Dânişgâh-ı McGill Şûbe-i Tahran.
- Nasirüddin Tûsî. (1953/1373). Ahlâk-ı Nâsırî, thk. Mücteba Minovî ve Ali Rıza Haydari. Tahran: Şirket-i Sihami.
- Öğün, Tuncay. (2006) "Müsâdere", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 32. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, Mehmet. (2005). Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Özcan, Abdülkadir. (1995) "Esâme", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 11. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Pala, İskender. (2006) "Nasihathnâme", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 32. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Risâle. Princeton Üniversitesi: Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Garrett Koleksiyonu, 97. 280b-296b.
- Sakaoğlu, Necdet. (1999). Bu Mülkün Sultanları, İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Sarı, Mevlüt. (1984). el-Mevârid: Arapça Türkçe Lügat, İstanbul: Bahar Yayınları.
- Sarıcaoğlu, Fikret. (2001) "İzzet Mehmed Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 23. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sarıcaoğlu, Fikret. (2001). Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789), İstanbul: Tatav Yayınları.
- Savaş, Ali İbrahim; (1999). "Lâyihâ Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı İslahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler", Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, (9), s.87-114.
- Şakul, Kahraman. (2009). Abdülhamid I, ed. Gábor Ágoston ve Bruce Masters, Encyclopedia of the Ottoman Empire, New York: Facts On File.
- Şimşir, Mehmet. (2015). "Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri", KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 17(28), 68-79.
- Temizkan, Abdullah. (2013). "Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı Arasında İmam Mansur", Sufi Araştırmaları Dergisi. 4(8), s. 1-35.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1940-1942). "Cezayirli Hasan Paşa'ya Dair", Türkiyat Mecmuası Dergisi, 7-8(1), s. 17-40.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1947). "Ispartalı Sadrazam Halil Hamid Paşa", Isparta Halkevi Dergisi, 14(160-162), s. 2162-2165.
- Ürekli, Fatma. (2010). "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Âfetlere İlişkin Literatür", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 8(16), s.101-130.
- Yeşilmen, Gökhan. (2017). "19. Yüzyıl Osmanlı-Fas İlişkilerine Dair 1850 ve 1859 Tarihli İki Lâyihâ". Medeniyet ve Toplum Dergisi, 1(2), s. 141-185.
- Yılmaz, Coşkun. (2003). "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islâhatnâmeler". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 1(2), s. 299-338.
- Yılmaz, Coşkun. (2009). "Siyâsetnâme", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 37. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

